

Києво-Могилянська академія

Галина Чуба

Учительне Євангеліє 1616 року в контексті «мовної програми» Мелетія Смотрицького

Лінгвістична діяльність Мелетія Смотрицького, незважаючи на, здавалось би, значне число здійснених на сьогодні досліджень, залишає чимало запитань. Головний аспект, на якому зосереджують увагу сучасні науковці та їхні попередники, — це заслуги Мелетія Смотрицького як грамати́ста, укладача однієї з перших грамати́к церковнослов'янської мови (*Грамати́ка Славенскія правилное синта́гма*), що вийшла в Ев'є 1619 року. Про значення цієї важливої для історії слов'янського мовознавства праці одним із перших ще 1883 р. писав Никифор Засадкевич:

На долю небагатьох літературних праць випало таке визнання, як на долю *Грамати́ки* Смотрицького. Їй судилося відіграти важливу роль і для православних, і для католицьких слов'ян. Значення грамати́ки Смотрицького зумовлене як її науковою вартістю, так і обставинами часу, що сприяли її значному поширенню. Вона справила величезний вплив на теорію мови, книгодрукування в Росії, Болгарії, Сербії і у глаголитів, довгий час була єдиним посібником для вивчення церковнослов'янської мови; її кілька разів передруковували росіяни та серби, вона стала взірцем не лише для слов'янської грамати́ки, а й російської. За нею, врешті, було виправлено церковнослов'янські книги¹.

¹ Засадкевич Н. *Мелетий Смотрицкий как филолог*. Одеса, 1883. С. І–ІІ [переклад тут і далі мій. — Г. Ч.]. Значенню *Грамати́ки* Смотрицького присвячено у цій праці окремий розділ (с. 129–204).

Активне вивчення *Граматики* Смотрицького продовжалося у ХХ ст., коли вчені (небезпідставно) відвели їй місце найбільшого лінгвістичного досягнення автора та його епохи загалом². Неодноразово було вказано й на велике значення цього твору для формування лінгвістичної традиції не лише української, а й російської, сербської, болгарської, румунської³. Врешті, наприкінці ХХ ст. пам'ятку було кілька разів перевидано⁴.

Не заперечуючи необхідності вивчення цього важливого у слов'янській лінгвістичній традиції твору, хотілося б звернути увагу на інший аспект мовознавчої спадщини Мелетія Смотрицького. Дедалі більше зацікавлення дослідників, зокрема й лінгвістів, викликають його твори, написані руською мовою, насамперед *Учительне Євангеліє*, що вийшло друком у братській друкарні Святого Духа в Єв'є 1616 р. (зауважмо, саме тут трьома роками пізніше побачила світ і славнозвісна *Граматика*⁵). *Учительне Євангеліє*, що являло собою переклад однойменного збірника, авторство якого приписували патріархові Калісту, містило річний цикл проповідей на неділі та свята церковного року. Ця пам'ятка, що була відома руській книжній традиції ще з кінця XIV або початку XV ст., активно

² Німчук В. «Граматика» М. Смотрицького — перлина давнього мовознавства // Смотрицький Мелетій. *Граматика* / Підготовка факсимільного видання В. К. Німчук. К., 1979. С. 22; Кралюк П. *Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження*. Острог, 2007. С. 93–94.

³ Німчук В. «Граматика» М. Смотрицького — перлина давнього мовознавства. С. 90–111. Найновішу бібліографію лінгвістичних праць, присвячених вивченню *Граматики*, див.: Сенета М. *Життєвий і творчий шлях Мелетія Смотрицького в сучасній історіографії* // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. XIV–XV. Дрогобич, 2011. С. 106.

⁴ Зокрема, факсимільне видання з великою передмовою Василя Німчука побачило світ у Києві 1979 р. (див. прим. 2). Кількома роками раніше, 1974-го, пам'ятку видав фотомеханічним способом Олекса Горбач (Smotyc'kyj M. *Hrammatiki slavenskija pravilnoe syntagma* / Ed. O. Horbatsch. Frankfurt-am-Main, 1974). У 2000 р. текст *Граматики* Смотрицького разом із *Граматикою* Лаврентія Зизанія вийшов друком у Москві: *Грамматики Лаврентия Зизания и Мелетия Смотрицкого* / Сост. Е. М. Кузьмина. Москва, 2000.

⁵ Збереглося кілька примірників *Граматики* Смотрицького, на яких датою на титульному аркуші вказано 1618 рік. Текстологічні зіставлення цих книг із виданими роком пізніше не виявили розбіжностей, що дало змогу вченим припустити, що 1618 рік вказує на початок друку, а 1619 — на його кінець: Німчук В. «Граматика» М. Смотрицького — перлина давнього мовознавства. С. 23–26.

поширювалася в рукописах, а з 1569 р. — також у друкованій версії церковнослов'янською мовою⁶.

Вихід у світ руськомовного *Учительного Євангелія* не залишився не поміченим сучасниками. Відомо, що цей збірник високо оцінив Петро Могила: за його благословення та з його передмовою 1637 р. книжку перевидали вдруге у друкарні Києво-Печерської лаври. У текст було внесено різного роду редакторські та текстові зміни⁷, до чого ми далі повернемося, а також доповнено сюжетними ілюстраціями на теми відповідних євангельських читань⁸.

Незважаючи на значний обсяг пам'ятки (понад 500 сторінок), а отже, й величезну працю, пов'язану з її перекладом та підготовкою до друку, *Учительне Євангеліє* 1616 р. Мелетія Смотрицького майже до кінця XX ст. не було об'єктом ані лінгвістичного, ані текстологічного детального дослідження. Інформація про нього обмежувалася загальними згадками, що переходили із праці до праці. Проте останніми роками ситуація помітно змінилася, науковці активно заповнюють прогалини у вивченні цього тексту, було здійснено його факсимільне перевидання⁹ та проведено ґрунтовний лінгвістичний аналіз¹⁰.

Розширення дослідницького інтересу з боку мовознавців на інші, окрім *Граматики*, твори Мелетія Смотрицького, як видається, створює нову перспективу вивчення його лінгвістичного доробку, дає можливість побачити в ньому не лише і не стільки видатного філолога, першого граматиста, вченого-теоретика (по-

⁶ Детальніше про обставини перекладу див.: Чуба Г. «Учительне Євангеліє» 1616 р. у перекладі Мелетія Смотрицького в контексті української гомілетичної літератури // Київська Академія. К., 2006. Вип. 2–3. С. 5–13.

⁷ Про це детальніше див.: Frick D. *Petro Mohyla's Revised Version of Meletij Smotryc'kyj's Ruthenian «Homiliary Gospel»* // *American Contributions to the Tenth International Congress of Slavists: Linguistics* / Ed. by A. M. Schenker. Columbus: Slavica, 1988. P. 107–120.

⁸ Про це див.: Чуба Г. *Західноєвропейська гомілетика та розвиток українського церковного проповідництва у кінці XVI — першій половині XVII ст.* // Київська Академія. К., 2009. Вип. 7. С. 117–118.

⁹ *The «Jevanhelije Učytelnoje» of Meletij Smotryc'kyj* / With an Introduction by D. A. Frick // *Harvard Library of Early Ukrainian Literature*. Text. Vol. II. Cambridge, Mass., 1987.

¹⁰ Pugh S. *Testament to Ruthenian: a Linguistic Analysis of the Smotryc'kyj Variant*. Cambridge, Mass., 1996.

гляд «ззовні»), але й зрозуміти його лінгвістичну концепцію як певну цілість, сформовану часом та обставинами, у яких він жив і творив (погляд «зсередини»).

Вихідним для наступних міркувань у цій статті буде припущення, що *Учительне Євангеліє* в діяльності Мелетія Смотрицького не було твором принагідним, «втечею від актуальних проблем життя»¹¹ чи різновидом інтелектуальної розваги; навпаки, вибір для перекладу руською мовою саме цього твору, праця над ним та його видання мали для перекладача програмовий характер, зумовлений потребами часу, зокрема мовними та культурними, тож оприявнювали його активну життєву позицію. *Учительне Євангеліє* разом із *Граматикою* стали практичною реалізацією «мовної програми» Смотрицького, а та, своєю чергою, вписувалася у широку культурну програму турботи про «благо духовне» для руського народу.

«Мовне питання», як відомо, наприкінці XVI — на початку XVII ст. активно обговорювалося у середовищі православної еліти Речі Посполитої¹². Дискусії розгорнулися довкола сфери використання п'яти мов, різною мірою присутніх у тогочасних дискурсивних практиках визнавців православ'я: грецької, латинської, церковнослов'янської, польської та руської. Однак центральними у «руському мовному питанні», як зазначає Девід Фрік, були дебати щодо двох мовних кодів. З одного боку, виникла потреба обґрунтувати статус церковнослов'янської мови як сакральної, віддавна вживаної усім православним слов'янством. З другого боку, належа-

¹¹ Петро Кралюк так оцінює діяльність Мелетія Смотрицького у другому десятилітті XVII ст.: «Настала довготривала, більш ніж десятилітня перерва, коли М. Смотрицький не видав жодного полемічного твору. Проте ці роки аж ніяк не можна вважати безплідними в житті письменника. Він трудився на ниві науки, зокрема, підготував і випустив граматiku старослов'янської мови. Таку поведінку при бажанні можна витлумачити як *втечу від актуальних проблем життя* [курсив мій. — Г. Ч.], навіть як вияв слабкості. І все ж саме ця «втеча» дала блискучі результати» (Кралюк П. *Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження*. С. 83). Такий оцінковий підхід видається суттєво спрощеним, а сама оцінка — необ'єктивною.

¹² Цю проблематику детально представлено в розвідці Фріка: Frick D. *Meletij Smotryc'kij and the Ruthenian Language Question* // Harvard Ukrainian Studies. 1985. Vol. IX, № 1–2. P. 25–51.

ло окреслити «ступінь гідності» (*dignitas*) місцевої «простой мови» для використання її з не-сакральною, «апостольською» метою¹³.

Поштовхом до початку дискусій щодо «гідності» церковнослов'янської мови став полемічний трактат Петра Скарги *Про єдність Церкви Божої під одним пастирем* (1577 р.), де автор обговорював використання церковнослов'янської та руської мов. Перший, твердив відомий єзуїт, бракувало «гідності» для задоволення високих культурних потреб: без усталених граматичних та лексичних норм вона не надавалася на використання у науковому дискурсі — на відміну від латини і, принаймні теоретично, греки, що мали тривалу традицію та встановлені норми, а отже — й повну «гідність» культурних мов¹⁴.

Відповіддю на цей виклик стали перші спроби граматичної кодифікації церковнослов'янської мови, покликані довести її «гідність». Саме наприкінці XVI та на початку XVII ст. виходить низка граматик, написаних учителями братських шкіл. Зокрема, під назвою *Грамматика словенська языка* у Вільні 1586 р. побачив світ трактат *О осми частѣхъ слова*, написаний, імовірно, в Сербії у середині XIV ст. П'ятьма роками пізніше, у 1591 р., друкарня Львівського братства видала грецько-церковнослов'янську граматику *Адельфотес*, підготовлену учнями Львівської братської школи під керівництвом їхнього викладача, грека Арсенія Еласонського¹⁵. Врешті, 1596 р. у Вільні вийшла друком *Грамматика словенська* Лаврентія Зизанія, що понад два десятиліття була єдиним підручником церковнослов'янської мови в братських школах Речі Посполитої¹⁶. У цей напрям лінгвістичних пошуків кінця XVI — початку XVII ст. уписується й *Грамматика* Мелетія Смотрицького, надрукована 1619 р. в Єв'є.

Позицію Мелетія Смотрицького у мовних дискусіях початку XVII ст. ґрунтовно представив Девід Фрік, що позбавляє необхідності зупинятися на цьому детальніше. Зауважу лише, що мов-

¹³ Там само, с. 27. Як пише Фрік, поняттями ритуальної та апостольської мови керувалася Католицька Церква при виробленні своєї «мовної політики». Першу належало використовувати в урочистих частинах богослужіння, а другу — для проповіді Божого Слова серед лаїків та для навчання простих людей.

¹⁴ Там само, с. 29.

¹⁵ Німчук В. *Мовознавство на Україні в XIV–XVI ст.* К., 1985.

¹⁶ *Українська мова: Енциклопедія*. К., 2000. С. 105.

ні практики Мелетія Смотрицького — «простомовна», реалізована насамперед в *Учительному Євангелії*, та церковнослов'янська в *Граматиці* — були практичною пропозицією вченого щодо вирішення «руського мовного питання». Укладена ним *Граматика* засвідчувала «гідність» церковнослов'янської як сакральної мови нарівні з грекою, латиною та гебрійською, а підготовлене до друку *Учительне Євангеліє* презентувало позицію щодо сфер вживання руської «простой мови»: її, на думку Смотрицького, належало використувати насамперед у проповіді «до народу», як сказано у передмові:

Кгды* то естъ каждого Христїа"скаго Казнодѣи пови"ность, не дишкурсы о непонатых вѣры тае"ни" скрытоста" строити, але воли и приказа"а" Бж"ски" простых и неукїх людє" оучити. Ба"ны" и мудры" Казнодїа не славы з быстрости довѣтпѹ своего оу слѹхачѹ" але самого, в збавє"ю и" пожї"кѹ шѹкати, и на онѹю, wybranого начи"а Бж҃го, повѣсть, и* па҃т слѡ" вырозѹмѣны", анѣ* тмами непонаты"м ѣзыка"м (в науцє злѣща до народа) мовити пожїте"нїшаа рє" естъ, по"нѣти повинє" [курсив мій. — Г.Ч.]¹⁷.

Лише цілісне розуміння мовної концепції Мелетія Смотрицького, його намагання «розвести» сфери використання церковнослов'янської та руської «простой мови» дає змогу, як видається, об'єктивно оцінити внесок цього автора до «лінгвістичної скарбниці» та знімає суперечливі оцінки мовознавців щодо *Граматики*, зокрема несправедливі закиди авторові (на них досі можна натрапити у мовознавчих дослідженнях) у надмірному традиціоналізмі, нерозумінні потреби розвивати літературну мову на «народній» основі тощо. Для прикладу, саме такі докори на адресу Смотрицького висловив свого часу Іван Франко, доволі критично оцінюючи його мовознавчий трактат:

Для нашего письменства граматика Смотрицького мала радше шкідливий, аніж корисний вплив, бо, нехтуючи ту літературну мову, яка так гарно виробилася у репрезентантів міщанства в кінці XVI і в початку XVII віку, розпочала реакцію на користь мертвого церковнослов'янського язика¹⁸.

Сьогодні такі безапеляційні оцінки церковнослов'янської мови як «регресивної», а народнорозмовної як «прогресивної», звісно ж,

¹⁷ Тут і далі цит. за: *The «Jevanhelije Učytelnoje» of Meletij Smotryc'kyj*. Р. 26.

¹⁸ Франко І. *Напис історії українсько-руської літератури до 1890 р.* // Франко І. *Зібрання творів*. Т. 41. К., 1984. С. 239.

не витримують критики, проте навіть ті науковці, які високо оцінюють лінгвістичну вартість *Грамматики*, закидають їй зайве ускладнення та надмірну архаїзацію упроваджених норм, зокрема орфографічних. Так, на думку Василя Німчука, Смотрицький, наповнюючи слов'янськими літерами грецькі схеми, механічно переносив їх до правописної системи, що не відповідало живому мовленню XVI–XVII ст.¹⁹. Натомість коли узяти до уваги мовну концепцію Смотрицького в цілості, то причини архаїзації та надмірного традиціоналізму стануть зрозумілими. Адже немає сумніву, що граматист вдається до цього зумисне, прагнучи надати церковнослов'янській вищого престижу, «підняти» її навіть з формального боку до рівня грецької, за якою Смотрицький визнавав першість в ієрархії священних мов. Російські дослідниці Єлена Кузьмінова та Марина Ремньова зауважують:

Набираючи в результаті 'трансплантації' іншомовної моделі тієї ж вишуканості та обробленості, що була притаманна трьом 'священним' мовам [грецькій, латинській та гебрайській. — Г. Ч.], слов'янська мова таким чином досягала рівного з ними статусу²⁰.

Складній, архаїзованій орфографії церковнослов'янської Мелетій Смотрицький протиставляє «спрощений» правопис руської «простої мови», що особливо помітно при зіставленні обох орфографічних систем. Варто наголосити, що Смотрицький не створював граматики руської мови, оскільки її нижчий порівняно з церковнослов'янською статус цього не передбачав²¹. Водночас спостереження над особливостями орфографії показують, що застосовані в *Учительному Євангелії* засади написання, по-перше, мали системний характер²², а по-друге, базувалися на нормах, запроваджених

¹⁹ Німчук В. «Граматика» М. Смотрицького — перлина давнього мовознавства. С. 33.

²⁰ Кузьмінова Е., Ремнёва М. Предисловие // *Грамматики Лаврентия Зизания и Мелетия Смотрицкого*. С. 9.

²¹ На нижчий статус руської мови вказано, зокрема, у передмові до *Учительного Євангелія* 1616 р.: тут її названо «подлѣишим и простѣишим ази́ком» порівняно з церковнослов'янською (*The «Jevanhelije Učytelnoje» of Meletij Smotryckij*. Р. 21).

²² Див.: Чуба Г. «Учительне Євангеліє» Мелетія Смотрицького як спроба текстової кодифікації графіко-орфографічної системи 'простої мови' // *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*. T. 2. Łódź, 2007. S. 25–34.

для церковнослов'янської мови, проте не шляхом їх наслідування, а навпаки, через спрощення як свого роду опозицію до них.

Одним із найвиразніших прикладів праці Мелетія Смотрицького над засадами правопису «простої мови» є систематизація уживання в *Учительному Євангелії* літер о — ѿ²³. Обидві використано у правописній системі і церковнослов'янської, і руської мов, проте зі значними відмінностями. Загалом, порівняно з *Граматикою*, в *Учительному Євангелії* набагато менше позицій, написаних з омегою. Зокрема, Мелетій Смотрицький відмовляється від «орнаментального» вживання цієї літери, поширеного в тогочасному книжному узусі, зокрема, букву о пише на початку слова, речення чи абзацу. Вузьке о використовує також на позначення префіксів / прийменників, на відміну від церковнослов'янської орфографії, де в цих позиціях вживалося омегу: осудиль (с. 34)²⁴, омерзивши (с. 34), одѣдѣте (с. 52), о чомъ (с. 41), о собѣ разумѣю (с. 52), хоч для префікса / прийменника от зберігає узвичаєний спосіб передачі через лігатуру ѿ: ѿкинувши (с. 34), ѿпущеніа (с. 301), свѣдоцтво ѿ апостоловъ (с. 427). Лігатуру послідовно збережено у слові ѿецъ та похідних від нього. Даниною церковнослов'янській орфографічній традиції в *Учительному Євангелії* слід вважати написання з омегою вигуків: ѿ заправды Пανε мои хочу здоровъ быти (с. 150), а також вживання цієї літери у запозичених словах: мѣлѣонъ (с. 471). Натомість у закінченнях родового відмінка прикметникової пара-

²³ Проблемі використання ѿ (омеги) у слов'янській орфографічній традиції присвятив спеціальну розвідку американський дослідник Стефан П'ю (Pugh S. *Omega in the East Slavonic Orthographic Tradition* // *The Slavonic and East European Review*. London, 1987. Vol. 65, no 1. P. 1–12). Тут, зокрема, зауважено, що в ранніх текстах (і старослов'янських, і церковнослов'янських) цю літеру вживали лише спорадично, натомість з плином часу використання ѿ почастішало, збільшилося також число позицій, де її стали вживати. Що ж до ранніх церковнослов'янських пам'яток, то, на думку П'ю, омега мала насамперед орнаментальний характер та виступала передусім в ініціальних позиціях, а також у префіксі та прийменнику ѿ-. З часом, зокрема під кінець XIII ст., цю літеру почали вживати у прийменнику ѿ, а в текстах XIV–XV ст. — ще й у прислівникових суфіксах як кореневу голосну, а також у функції показника граматичних категорій множини. Далі кількість граматичних форм, для розрізнення яких використовували омегу, помітно збільшилася (Pugh S. *Omega in the East Slavonic Orthographic Tradition*. P. 1–6).

²⁴ Цифра тут і далі вказує сторінку за виданням: *The Jevanhelije Učitelnoje of Meletij Smotryc'kyj*.

дигми Смотрицький послідовно відмовляється від вживання омеги, впроваджуючи написання з вузьким о: одного доброго (с. 31), злосливого (с. 41), у чому виразно видно опозицію до правопису церковнослов'янської мови, адже у *Граматиці* її укладач дотримувався написання на зразок: тогѡ Сѣгаѡ²⁵.

Варто зауважити, що це орфографічне «нововведення» — одне з тих, якими Смотрицький намагався виразно «розвести» правопис церковнослов'янських та «простомовних» текстів, — не прижилось ані у «простомовному» орфографічному узусі загалом, ані навіть у практиці друкарні братства церкви Святого Духа у Вільні²⁶. Це бачимо з того, що у наступних творах Смотрицького, написаних «простою мовою» — передмові до *Граматики* 1619 р. та *Казанні на чесний погреб [...] отця Леонтія Карповича* 1620 р., — друкарі-набірники або й сам Мелетій повернулися до вживання омеги у закінченнях родового відмінка прикметникової парадигми²⁷.

У правописній системі *Учительного Євангелія* Мелетій Смотрицький використовує літери о — ѡ також для розрізнення омонімічних граматичних форм, зокрема множини іменників. Принцип орфографічної диференціації збіжних граматичних форм через уживання букв-дублетів — один із найбільш архаїчних прийомів, застосованих автором *Граматики* 1619 р. при графіко-орфографічній кодифікації церковнослов'янської мови. Смотрицький не був першовідкривачем цієї орфографічної норми. Таку саму засаду, зокрема використання двох пар букв (а — ѧ, о — ѡ) для розрізнення форм однини й множини, запровадив до своєї *Граматики* ще Лаврентій Зизаній: перші літери у наведених парах (а та о) він уживає у формах однини (дѣѡа моѡа, богѡмъ), другі (ѧ та ѡ) — у формах множини (юношѧ, дѣѡѧ, члѣкѡмъ, бѣѡмъ)²⁸.

Утім, у *Граматиці* Смотрицького цей принцип реалізовано послідовніше та повніше завдяки суттєвому збільшенню кількості графічних засобів та граматичних позицій, що перебувають у про-

²⁵ Смотрицький Мелетій. *Граматика*. С. 148 [нн.].

²⁶ Друкарня кілька разів переїжджала, зокрема, у 1611–1619 р. до Єв'є, де й побачили світ *Учительне Євангеліє* та *Граматика*. Див.: Jaroszewicz-Pierestawcew Z. *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*. Olsztyn, 2003. S. 105–106.

²⁷ Pugh S. *Omega in the East Slavonic Orthographic Tradition*. P. 7.

²⁸ Кузьмина Е., Ремнёва М. *Предисловие*. С. 7.

тиставленні. Таких опозицій, де розрізняються омонімічні граматичні форми, у *Граматиці* 1619 р. дев'ять: о — ѿ, а — ѧ, е — є, у — ю, ь — ѣ, и — ы, и — ї, ї — ы, и — ї — ы²⁹.

Так, пару о — ѿ автор уживає для розрізнення називного відмінка однини — родового відмінка множини (родъ — рѡдѣ), орудного відмінка однини чоловічого та середнього роду — давального відмінка множини цих же іменників (сыномъ — сынѡмъ, благомъ — благомъ), називного / знахідного відмінка однини чоловічого і середнього роду прикметників — прислівників (благо — благо), знахідного відмінка однини чоловічого роду — родового відмінка однини чоловічого і середнього роду прикметників (благаго — благаго, того — того), називного відмінка однини чоловічого роду присвійних прикметників — родового відмінка множини іменників (синовъ — сынѡвъ)³⁰.

З-поміж запроваджених *Граматикою* для церковнослов'янської дев'яти дублетних пар розрізнення омонімічних граматичних форм Смотрицький у правописній системі *Учительного Євангелія* використовує лише одну: о — ѿ. Літеру ѿ він уживає насамперед як показник множини, зокрема в називному відмінку множини іменників чоловічого та середнього роду, причому і в закінченні, і в корені слова: вшетечникѡвъ, драпѣжникѡве (с. 53), народѡве (с. 51), оучиникѡве (с. 101), пѡганѣ (с. 281), цнѡты (с. 34), пор. теж: одного слова мовити не будѣть — слѡва и мысли выпитовати будѣть (с. 51); у родовому відмінку множини іменників чоловічого роду: для ангелѡвъ (с. 53), зубѡвъ (с. 48), бѡлѣвъ, мордѡвъ (с. 281), одного з наймитѡвъ твоихъ (с. 42), а також у коренях іменників жіночого та середнього роду: вода — вѡдѣ (с. 117), слова — слѡвъ (с. 51); у давальному відмінку множини іменників чоловічого роду: Хрїстіанѡмъ бовѣмъ не єсть рѣч пристойнаа з мѹсѹ добрыми быти (с. 38), вѣтрѡмъ розказовати (с. 351) — пор. виномъ полалѣ (с. 351).

Чому, загалом спрощуючи інші написання в *Учительному Євангелії*, Мелетій Смотрицький, однак, залишає вживання дублетної пари о — ѿ для розрізнення граматичних омонімічних форм? Стефан П'ю припускає, що такий принцип був не лише даниною орфографічній конвенції. Принаймні деякі зі згаданих вище форм,

²⁹ Там само, с. 7–8.

³⁰ Там само, с. 7.

зокрема закінчення -ѡвъ у родовому відмінку множини іменників чоловічого роду (типу зубѡвъ) та написання -ѡ в коренях іменників жіночого та середнього роду (типу вода — вѡдъ) могли зумовлюватися особливостями тогочасної вимови голосної о у новозакритих складах (т. зв. напружене [o])³¹. Дослідник робить також важливе зауваження щодо розвитку руської мови на простомовній основі, яке може стати відповіддю на закиди щодо «регресивної» позиції Смотрицького у мовному питанні. Як пише П'ю, те, що його «простомовний» правопис відображав особливості тогочасної вимови,

[...] не є доказом, ніби Смотрицький свідомо впроваджував елементи рідної мови у свою писемну практику. Він був граматистом-традиціоналістом, і цього важко було б від нього сподіватися. Із певністю можна, однак, ствердити, що риси рідної мови Смотрицького, як видається, могли мати підтримку в орфографічній практиці, яку він застосовував у своїх творах³².

Правописні нововведення — це далеко не єдине з того, що Мелетій Смотрицький упровадив до свого перекладу *Учительного Євангелія* 1616 р.³³, проте саме орфографічні «новинки» викликали найбільше заперечень київських редакторів, які готували текст до перевидання у 1637 р. За спостереженням Антуана Мартеля, зміни, впроваджені до київського видання, стосувалися передусім орфографії та були спрямовані на повернення до консервативнішого варіанта³⁴. Для прикладу, у київській версії *Учительного Євангелія* 1637 р. написань з омегою набагато більше, ніж у виданні 1616 року. Редактори Лаврської друкарні виправили текст, дотримуючись традиційних засад написання цієї літери, зокрема вони систематично вживають її не лише в лігатурі ѿ, а й на почат-

³¹ Pugh S. *Omega in the East Slavonic Orthographic Tradition*. P. 9–11.

³² Там само, с. 12.

³³ Цінні спостереження щодо лексичних особливостей *Учительного Євангелія* 1616 р., зокрема широке впровадження Мелетієм Смотрицьким протестантського словництва, зробила у своїй магістерській роботі *Учительні Євангелія 'заблудівського типу': композиція та структура* випускниця Національного університету «Києво-Могилянська академія» Євгенія Сакал. Працю написано під науковим керівництвом професора Наталі Яковенко та успішно захищено у 2011 р.

³⁴ Martel A. *La langue polonaise dans les pays ruthènes: Ukraine et Russie Blanch, 1569–1667*. Lille, 1938. P. 19.

ку слова: ѡбѣжени, ѡкрутнѣхъ, ѡстатней (с. 42)³⁵ — пор. на відповідних місцях видання 1616 р.: обѣжени, окрутнѣхъ, остатней (с. 48); на позначення прийменника о: ѡ грѣсѣхъ (с. 40); у прислівниках: полнѡ (с. 41), долгѡ (с. 102); у родовому відмінку прикметникової парадигми: пришлогѡ, второгѡ, кождогѡ (с. 40); у деяких дієслівних формах: ѹбоймѡса, чинилисмѡ, чинимѡ (с. 42); у написанні складних слів: єднѡстайнѣ (с. 98), братѡлюбіємъ (с. 99) тощо.

Крім повернення до традиційних написань із омеогою, редактори київського видання 1637 р. «виправили» й деякі інші, не лише правописні новації Мелетія Смотрицького. Зокрема, Девід Фрік зауважує, що у текстах проповідей відносно послідовно замінено слово одинѣ та його похідні на єдинѣ, єдиний; частіше, аніж у виданні 1616 р., вжито літеру ѣ, причому не тільки у позиціях, зумовлених історично, а й у відмінковій парадигмі (некоторіѣ, своѣмъ). Уведено також деякі лексичні зміни: для прикладу, послідовно вживані Мелетієм Смотрицьким форми хто, толко, передѣ, постель, отпускати, кинути замінено на кто, тылко, предѣ, ложко, отпушати, вергнути³⁶. Врешті, заперечення київських книжників викликало й уживання проривного г. Смотрицький у своєму *Учительному Євангелії*, згідно з тогочасним книжним узусом, передавав цей звук диграфом кг, натомість у виданні 1637 р. його замінено спеціальною літерою г — графічним різновидом грецької гамми, запровадженій для церковнослов'янської мови тим-таки Смотрицьким у його *Граматиці*.

* * *

Підсумовуючи, хотілося б ще раз підкреслити концептуальний підхід Мелетія Смотрицького до праці над *Учительним Євангелієм* (1616) та *Граматикою* (1619). У цьому переконує й те, що і над перекладом, і над граматичним трактатом вчений працював коли не па-

³⁵ Тут і далі сторінки подано за виданням: Єѡтліє Учительное, албо казана на кождѡю недѣлю и свѡта оѡрочистѣѣ. През Сѣго Ѣѡца нѣшего Калліста, сѣѣшого архієѣскапа Константинопольского и Вселенского Патріарху по грецку написаное а тепер повторе ново з грецкого и словенского азыка на Рускій переложеное. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1637.

³⁶ Frick D. *Petro Mohyla's Revised Version of Meletij Smotryc'kyj's Ruthenian «Homiliary Gospel»*. Р. 111.

рально, то принаймні з невеликою різницею в часі³⁷. Обидва твори стали практичною реалізацією «мовної програми» Смотрицького, його лінгвістичним «проектом у дії».

Варто нагадати, що участь Смотрицького у «мовній дискусії» не обмежувалася лише його лінгвістичними зацікавленнями, а вписувалася в ширшу культурну, педагогічну, видавничу діяльність майбутнього архієпископа, яку він активно провадив упродовж 1610–1620 рр. Тож запропоновані ним новації на мовній ниві, як слушно зауважив Девід Фрік, варто розглядати в контексті турботи про «благо духовне» (*bonum spirituale*) руського народу — одного з провідних мотивів його полемічних трактатів. Кілька аспектів цієї проблеми, зокрема й мовне питання, вказує американський дослідник, привертати особливу увагу Мелетія Смотрицького³⁸.

³⁷ Зокрема, Німчук припускає, що Смотрицький уклав якщо не всю *Граматику*, то принаймні її значну частину під час викладання у Київській братській школі (1614 або 1615/1617 р. — перша половина 1618 р.): Німчук В. «Граматика» М. Смотрицького — перлина давнього мовознавства. С. 22. Водночас Смотрицький мав би працювати й над перекладом *Учительного Євангелія*, що вийшло друком у 1616 р.

³⁸ Frick D. *Meletij Smotryc'kij and the Ruthenian Question in the Early Seventeenth Century* // Harvard Ukrainian Studies. 1984. Vol. VIII, № 3–4. P. 367.